

TILSHUNOSLIKDA “KONSEPT” TUSHUNCHASI VA UNING STRUKTURASI

¹Usmonova Dona Sotvaldiyevna

Farg‘ona davlat universiteti

Ingliz tili kafedrasida katta o‘qituvchisi,

²Turg‘unova Farida Alisher qizi

Farg‘ona davlat universiteti magistranti.

Faridaturgunova737@gmail.com

<https://www.doi.org/10.5281/zenodo.7874753>

ARTICLE INFO

Received: 20th April 2023

Accepted: 27th April 2023

Online: 28th April 2023

KEY WORDS

Tilshunoslik, konsept, mantiqiy kategoriya, kognitiv tilshunoslik, kognitiv grammatika, lingvokulturologiya, tushuncha.

ABSTRACT

Zamonaviy tilshunoslik fanining dolzarb mavzularidan biri bu-konsept hamda uni anglash masalasi hisoblanadi. Ushbu atama kognitiv tilshunoslikning muhim kategoriyalaridan biri hisoblanadi. Mazkur ilmiy maqolada konsept mavzusiga yuqori darajada e‘tibor berilgan. Konsept atamasi kognitiv tilshunoslik va lingvomadaniyat uchun ham umumiy atama bo‘lsada, ikkala fan uchun ham ikki xil tushunchani anglatadi.

Tilshunoslikda dunyoning barcha lisoniy tasvirida aniq muayyan konseptning o‘ziga xos mohiyati hamda dunyo voqealari bilan bog‘liqligini o‘rganuvchi fan bu “Kognitiv tilshunoslik” deb yuritiladi. “Konsept” ham xuddi kognitiv tilshunoslik fanining ayni bir zaruriy bo‘limlaridan biri sanalib, jamiyatdagi amal qiladigan madaniyat va insoniyat uchun aloqa o‘rnatuvchi vosita sanaladi. “Konsept” atamasi tilshunoslikda uzoq 90 yillardan buyon lingvistikada keng qo‘llanilib kelinmoqda. Lekin shunday bo‘lsa-da, konsept tushunchasi va uning oxirgi fikri hali hamon bitta umumiy izoh yoki talqinga kelinmaganligi bilan ahamiyatlidir.

Turli tillarda turlicha zioxlanadigan konsept tushunchasining tadqiq etilishi bo‘yicha tilshunos olim S.A.Askoldovdir. U o‘z ilmiy tadqiqotlarida konseptga “bu bir tur yoki boshqa turdagi tushunchalar haqida fikrlash jarayonini o‘zida aks ettiradigan birlikdir” deb ta‘rif bergan.

Bundan tashqari tilshunos olimlardan yana N.D.Aryutunova esa o‘z imliy izlanishlarida konseptni filosofiyadagi amaliy tushuncha deb atab, bu orqali milliy qadriyatlar, xayot tajribasi, ijtimoiy din, obrazlari kabi ko‘plab omillar va fikrlash jarayoni o‘rtasidagi munosabatlarni aks ettiradi. Shuningdek, konsept “insoniyat hamda tashqi dunyo o‘rtasida bog‘liqlik o‘rnatadigan madaniy qatlamni” o‘zida namoyon qiladi.

Tilshunos olimlardan D.S.Lihacheva «Концептосфера русского языка» nomli tadqiqot ishida ushbu konsept so‘zining kelib chiqishi hamda lug‘aviy ma‘nosi bilan insonning o‘z dunyo qarashlari bilan to‘qnashuvi natijasida vujudga keladigan fikrlash jarayonining natijasi sifati ta‘riflaydi.

Konsept atamasi tilshunoslikda asosan tildagi o‘z ifodasi va lingvokulturologik mohiyatga ega bo‘lgan tushuncha hamda ongli ravishda tasavvur va bilimlar to‘plami sifatida xam qaraladi. Bu tushuncha va tasavvurlarning verballashgan fikrni ham anglatadi. Konsept

milliy til va milliy tafakkurga tegishli elementdir. Abstraktlikning yuqori bosqichida semantik shakllanish konseptning o'ziga xosligidir".

Konsept atamasining tilshunoslikda foydalanishligi tildagi ayrim tushunchalari, xususan: madaniyat, ong, tafakkur va til birligining asosiy o'ziga xosliklarini aniqlashda, lingvistikaning kulturologiya, falsafa va kognitologiya aspektlari uchun yangi bosqich bo'lib xizmat qildi.

"Konsept" tushunchasiga yuqoridagi izoxlarga qaramasdan hozirgacha turlicha fikrlar mavjud, shuning uchun, bu atama haqida juda ko'p izohlar mavjud. Turli yondashuvlar natijasida o'laroq konseptning tasniflari ham turlicha aniqlanadi. O'z mazmuni va mavhumlik darajasiga ko'ra A.P.Babushkin konseptni quyidagi turlarga tasniflab chiqqan:

- 1) konkret obraz;
- 2) sxema;
- 3) tushuncha;
- 4) prototip
- 5) freym
- 6) senariy(skript),
- 7) geshtalt.

Tushuncha - predmetning umumiy yoki konkret belgilari, obyektiv, mantiqiy xarakteristikalarini o'zida aks ettiradi. Tushuncha tasavvur yoki sxema asosida ikkinchi darajali begilardan bosqichli abstraktlashtirish natijasida yuzaga keladi.

Prototip - muayyan kategoriyali tipik predmet yoki voqelik haqida boshlang'ich tasavvurni yuzaga keltiruvchi birlikdir. Misol uchun ideal uy bekasi haqida tasavvur, avtomobil haqidagi tasavvur. Mazkur konseptlar kishiga olamdagi obyekt va voqeliklarni kategoriyalarga ajratishga yordam beradigan birlik sifatida xizmat qiladi.

Freym - xotiradagi assotsiatsiyalar. Konsept-freymni "kadr" tushunchasi bilan solishtirish ham mumkin, chunki bu konsept turi muayyan konseptning ramkasiga tipik tarzda nima kirsam, shu belgilarni o'zi chiga oladi. Freymlar sxemasidan tashqari voqealar sxemasi degan tushuncha ham mavjud.

Ssenariy - faktor freymidan vaqt o'lchami orqali farq qiladi. Ssenariy o'zida voqealarning syujetli rivojlanishi haqidagi bilimlarni jamlaydi. Bu esa kishiga kundalik hayotiy hodisalarga diqqat qaratishga imkon beradi: misol uchun "uchrashuv" konsepti borasida, sevishganlar uchrashuvining restoranda sham yorug'idagi kechki ovqat, romantik musiqa bilan, biznes uchrashuvni ofis stoli atrofida hamkorlar bilan qahva yoki mineral suv bilan assotsiatsiyalashgan tasavvurda reprezentatsiyasi bu voqealar sxemasi, ya'ni ssenariy deb yuritiladi.

A.P.Babushkinning aniqlashicha, bu kabi konsept turlarining o'rtasidagi farq juda katta emas. Ularning har biri nisbatan o'zgaruvchanlik xossasiga ega bo'lib, vaqt o'tishi bilan qayta qayta shakllanishi ham mumkin. Erkin so'z birikmalari konsept kartinalar, sxemalar, freymlar, ssenariylarning shakllanishi uchun manba ya'ni material vazifasini o'taydi.

Konsept so'zining aniq strukturasi ega. Tadqiqotchilar strukturaning murakkabligi, konseptning ko'p qatlamli ekanligiga diqqat qilib, ular umuman olib qaraganda, ongli konstruktini tashkil qilishini aniqlashdi. Struktura konsept haqidagi ma'lumotni qayta shakllantirishga imkon beradi. Strukturasi ko'ra konseptlar ham turlicha bo'lganidek,

ularning aniq klassifikatsiyasini ishlab chiqish tilshunoslar uchun haligacha yechim talab qiladigan muammoligicha qolmoqda.

Klassifikatsiyani strukturaga ahamiyat berib tuzish g'oyasini I.A.Sternin taklif qilgan. U uch turdagi konseptlarni ajratib ko'rsatgan: bir bosqichli – faqat bazali qatlamni o'z ichiga oladi; ko'p bosqichli: turli bosqichli bir necha kognitiv qatlamlarni o'z ichiga oladi; segmentli: bazali qatlamdan iborat bo'lib, abstraktlik darajasiga ko'ra bir xil hajmli segmentlardan tarkib topgan bo'ladi.

I.A.Sternin konsept strukturasi bazali qatlamni ajratib ko'rsatib, unda konkret voqelikning belgilari, universal predmet-kod mavjudligini ham aniqlaydi. Qolaversa bu kod konseptni, shuningdek ba'zi qo'shimcha konseptual belgilarni fikr operatsiyalari uchun kodlashtiradi. Konseptning rivojlanishi, uning boshqa konseptlar bilan aloqasini o'zida jamlagan kognitiv qatlam konseptual belgilar orqali aks etib o'zining konseptual qatlamini to'ldirib boradi.

Konseptning strukturasi tushuncha, obrazli elementlar kiradi. Konseptning tushunchali elementida Yu.S.Stepanov quyidagi qatlam va komponentlarni alohida ko'rsatib o'tgan bo'lib, ular har bir konseptda mavjud:

birinchi qatlam o'zida muhim belgini aks ettiradi, ikkinchi qatlam bitta yoki bir necha qo'shimcha belgilarni, passiv belgilarni, uchinchi qatlam esa o'zida konseptning ichki shaklini o'zida aks ettiradi. G.G.Slishkin tomonidan taklif qilingan konseptlar tipologiyasida konseptning asosiy tarkibiy qismlaridan biri bo'lgan qadriyatlarga asoslangan elementi haqida yaxshi ma'lumotlar berilgan. U bu borada quyidagi tasnifni kiritgan:

- individual (personal, muallif tomonidan ishlangan);
- mikroguruhlangan (masalan, oila, do'stlar g'uruhlari);
- makroguruhlangan (sotsial, rolga asoslangan, statusga asoslangan);
- etnik, umuminsoniy qadriyatlar.

Olim ishlab chiqqan bu tasnifdagi omillar oppozitsion metod orqali tahlil qilinadi. Bu kriteriya bo'yicha quyidagi konseptlar borligi aniqlandi:

- individual;
- mikroguruhlangan;
- makroguruhlangan;
- milliy;
- sivilizatsion;
- umuminsoniy.

Konseptning ongli va struktur ko'p qatlamli konseptni anglash protsedurasida o'z aksini topadi. Bu jarayonning birinchi bosqichida konseptning tashqi faktorlari, ikkinchi bosqichida konseptning ichki markazi, konsept-obrazi aks etadi. Uchinchi bosqichda obrazning metonimik konsentratsiyasi yuzaga kelib, bu so'zning simvolik ma'nosini shakllanishiga imkon beradi. To'rtinchi bosqichda mifologik ustanovka jarayoni borib, madaniyat paradigmasida simvolik xususiyatlar jonlantiriladi. Bu yerda esa so'zning ancha chuqurroq semantikasini tahlil qilish jarayoni kechadi.

References:

1. Usmonova, D. (2022). PRINCIPLES OF DIVISION OF WORD CATEGORIES IN UZBEK LANGUAGE. *YOUTH, SCIENCE, EDUCATION: TOPICAL ISSUES, ACHIEVEMENTS AND INNOVATIONS*, 1(2), 60-65.
2. Усмонова Д. С. Роль и особенность соматических фразеологизмов различных языков //Мировая наука. – 2019. – №. 9. – С. 250-252.
3. Satvoldievna, U. D. (2021). Axiological Characteristics Of English, Uzbek And Russian Phraseological Units. *The American Journal of Social Science and Education Innovations*, 3(06), 40-45.
4. Satvoldievna, U. D. (2020). A typological analysis of body parts names in English as part of somatic phraseology. *Проблемы современной науки и образования*, (2 (147)), 32-34.
5. Turgunov, M. "Issues of innovative approach and financing of innovative projects in rapid economic development." *Экономика и социум* 7 (2021): 151-159.
6. Turgunov, M., & Karimov, O. (2023). ISSUES OF DEVELOPMENT AND IMPROVEMENT OF THE INNOVATION STRATEGY OF ENTERPRISES. *American Journal Of Social Sciences And Humanity Research*, 3(02), 116-120.
7. TURGUNOV, M. M. U. (2022). The state of the food industry in Uzbekistan and some aspects of its management. *THEORETICAL & APPLIED SCIENCE Учредители: Теоретическая и прикладная наука*,(9), 156-162.
8. Тургунов, М. М. (2021). Совершенствование механизмов управления предприятиями пищевой промышленности. In *НАУКА СЕГОДНЯ: ФУНДАМЕНТАЛЬНЫЕ И ПРИКЛАДНЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ* (pp. 25-26).
9. Turgunov, M. (2021). STATE AND PROSPECTS OF THE REPUBLIC OF UZBEKISTAN IN INTERNATIONAL RATINGS OF INNOVATION DEVELOPMENT. *Theoretical & Applied Science*, (7), 37-42.
10. Turgunov, M. (2019). Mechanisms of effective management of corporations in the republic of Uzbekistan. In *Теория и практика корпоративного менеджмента* (pp. 123-124).
11. Muhridin, T. U. (2021). Oziq-ovqat sanoati korxonalari faoliyatini boshqarishning o'ziga xos ayrim xususiyatlari. *Nazariy va amaliy tadqiqotlar xalqaro jurnali*, 1(2), 65-75.
12. Озиқ-овқат саноати корхоналари фаолиятини бошқаришнинг ўзига хос хусусиятлари. ММ Тургунов. *Бизнес-Эксперт* 1 (04.2022), 66-678
13. ОЗИҚ-ОВҚАТ ХАВФСИЗЛИГИНИ ТА'МИНЛАШДА БОШҚАРУВНИНГ АЙРИМ МАСАЛАЛАРИ. ММ Тургунов. *КИМЙО, ОЗИҚ-ОВҚАТ НАМДА КИМЙОВИЙ ТЕХНОЛОГИЯ МАHSULOTLARINI QAYTA ISHLASHDAGI DOLZARB MUAMMOLARNI YECHISHDA INNOVATSION TEXNOLOGIYALARNING AHAMIYATI*
14. FARG'ONA VILOYATI TASHQI IQTISODIY FAOLIYATI HOLATI: MUAMMOLAR VA ISTIQBOLLAR. ММ Тургунов. *Namangan davlat universiteti ilmiy axborotnomasi* 1 (2021-11), 190-194
15. ОЗИҚ - ОВҚАТ САНОАТИ КОРХОНАЛАРИ ФАОЛИЯТИНИ БОШҚАРИШ ВА РИВОЖЛАНИШ МЕХАНИЗМИНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ. ММ Тургунов. *ХОРАЗМ МАЪМУН АКАДЕМИЯСИ АХБОРОТНОМАСИ* 1 (2021-11), 205-209

16. FARG'ONA VILOYATI TASHQI IQTISODIY FAOLIYATI HOLATI: MUAMMO VA TAKLIFLAR. MM Turgunov. И Л М И Ё – Т Е Х Н И К А ЖУРНАЛИ 24 (2021-12), 188-191
17. Isroiljon o'g'li, K. S. (2022). PROBLEMS OF THE PROCESS OF DIGITAL TRANSFORMATION OF THE INDUSTRY OF UZBEKISTAN. Web of Scientist: International Scientific Research Journal, 3(6), 1748-1752.
18. Kodirov, S. I. U. (2022). RAQAMLASHTIRISH JARAYONINING O'ZBEKISTONDAGI HOLATI VA UNDA XALQARO REYTINGLAR AHAMIYATI. Nazariy va amaliy tadqiqotlar xalqaro jurnali, 2(11), 142-149.
19. Kodirov, S. (2020). Some issues of digitalization in the industrial sector of the economy. ISJ Theoretical & Applied Science, 12(92), 377-384.
20. Kodirov, S. (2021). Issues of business cooperation in the national economy of Uzbekistan. Экономика и социум, (7 (86)), 79-88.
21. Кубрякова Е.С О когнитивной лингвистики и семантики термина когнитивны// Вестник Воронежского государственного университета. –Воронеж, 2001.90-с
22. Safarov Sh. S. Kognitiv tilshunoslik.-Jizzax: Sangzor,2006.- B.91
23. Mamatov A. E. Tilga kognitiv yondashuvning mohiyati nimada? Tilshunoslikning dolzarb masalalari: Prof. A.Nurmonov tavalludining 70 yilligiga bag'ishlab o'tkazilgan ilmiy-amaliy anjuman materiallari.-Andijon,2012/-B.212-219.
24. Аскольдов С.А. Концепт и слово// Русская словесность. От теории словесности к структуре текста. Антология.-М:Academia. 1997.-С.267-280
25. Ray Jakendoff, 1989: "What is a concept, that a person may grasp it". Program in Linguistics and Cognitive science Brandies University Watham.
26. George Lakoff : 1980: Metapfors We Live BY